

רשות העתיקות, החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה,
החוג לארכיאולוגיה והמכון לארכיאולוגיה ע"ש זינמן באוניברסיטת חיפה

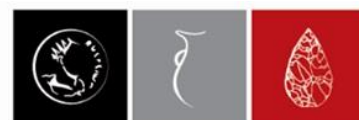
הקונגרס הארכאולוגי הארבעים וחמישה בישראל

חוקרת תקצירים

11 באפריל 2019

ו' בניסן תשע"ט

המכון לארכיאולוגיה ע"ש זינמן
THE ZINMAN INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

החוג לארכיאולוגיה قسم الآثار
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

חפירת הענק במוצא, כביש 16

קובי ורדי וחמודי חלאילה (רשות העתיקות)

במסגרת חפירות כביש 16 הנערכות באזור תל מוצא (מדרום לסיבוב מוצא, כביש 1 הישן) נחשפו במהלך השנה האחרונה שרידי יישוב גדול במיוחד מן התקופה הניאוליתית הקדם קרמית ב'. בנוסף נתגלו גם שרידי יישוב מתקופות מאוחרות יותר המאוחרים מבניהם מתוארכים לתקופה הרומית. בחפירה נחשפו עד כה שלוש עד ארבע תקופות התיישבות עיקריות. שתיים מהן, המצויות כמעט בכל השטח שנחפר, מתוארכות לתקופה הניאוליתית הקדם קרמית ב'. היישוב הקדום, מהתקופה הניאוליתית הקדם קרמית ב', משתרע על שטח הנאמד במאות דונמים. אנו משערים שהוא הגדול מבין אתרי התקופה בדרום הלבנט. תקופה נוספת היא התקופה הניאוליתית הקרמית המאוחרת, ששרידיה נחשפו במספר נקודות. כמו כן, התגלו שרידי יישוב מן התקופה הרומית. בשני השלבים הקדומים נחשפו מבנים גדולי ממדים ששימשו ככל הנראה משפחות מורחבות. לחלק מן החדרים רצפות טיח ובאחרים רצפות עפר. במבנים נתגלו אזורי פעילות שונים. במספר מבנים נמצאו ריכוזי זרעים, חלקם בתוך ממגורות. בממצא החומרי כלי אבן וכלי צור רבים, המעידים על כלכלת קיום המבוססת על חקלאות וגם על ציד. נמצאה כמות רבה של עצמות בעלי חיים בהם בולט מין העז המבויתת. בתוך המבנים ובחצרות נתגלו קבורות רבות, רובן ראשוניות בתנוחה מכווצת. חלק מן הקבורות מעוטרות בחרוזי וצמידי אבן. גילוי האתר משלהי התקופה הניאוליתית הקדם קרמית ב' משנה את התפיסה המחקרית שהייתה רווחת עד כה, שטענה להתמוטטות המערך היישובי בטרם תחילת התקופה הניאוליתית הקרמית.

תגליות מחפירת היישובים הכלקוליתיים בעין אסור

דינה שלם (רשות העתיקות)

חפירות הענק המתנהלות מאז ראשית שנת 2017 הביאו לחשיפה רחבת היקף של היישובים הפרוטו-היסטוריים בעין אסור. יישובים אלה, שהתקיימו בין האלף השישי לסוף האלף הרביעי לפנה"ס, התבססו בקרבת מקורות המים השופעים של נחל עירון ובמיקום מרכזי בין מוצא הנחל לבין פתחת הדרך המובילה ממישור החוף לעמק יזרעאל.

במהלך החפירה נחשפו יישובים מן התקופה הכלקוליתית הקדומה, הכלקוליתית המאוחרת, תקופת הברונזה הקדומה 1א' ותקופת הברונזה הקדומה 1ב'. הרצאה זו תתמקד בתקופות הכלקוליתיות.

בתקופה הכלקוליתית הקדומה התקיים בעין אסור יישוב שהיקפו נאמד לפי הערכה ראשונית ב-400 דונם, והוא הגדול מבין היישובים שנתגלו עד היום בדרום הלבנט. הובחנו בו כמה שלבים ארכיטקטוניים, בין השאר מבנה נרחב שנחשף בחלקו הדרומי-המזרחי של האתר וכן מבנה קבורה מרשים. על פי הממצא הקרמי יש לשייך את היישוב מתקופה זו לשלב המאוחר לתרבות ואדי רבה.

נראה שהשרידים מהתקופה הכלקוליתית המאוחרת (התרבות העיסולית) ממוקדים בשני אזורים שהם אולי שני יישובים קטנים. באחד נמצאו עדויות לתעשיית נחושת ובשני, זה שמדרום-מזרח לתל, נתגלה יישוב מתקופת הברונזה הקדומה א', שבתיו נבנו ישירות על השרידים האדריכליים של היישוב מן התקופה הכלקוליתית המאוחרת ובצמוד אליו.

תגליות מחפירת העיר מתקופת הברונזה הקדומה 1 ב' בעין אסור

איתי אלעד ויצחק פז (רשות העתיקות)

חפירות הענק המתנהלות מאז ראשית שנת 2017 הביאו לחשיפה רחבת היקף של היישובים הפרוטו-היסטוריים בעין אסור. יישובים אלה, שהתקיימו בין האלף השישי לסוף האלף הרביעי לפנה"ס, התבססו בקרבת מקורות המים השופעים של נחל עירון ובמיקום מרכזי בין מוצא הנחל לבין פתחת הדרך המובילה ממישור החוף לעמק יזרעאל.

במהלך החפירה נחשפו יישובים מן התקופה הכלקוליתית הקדומה, הכלקוליתית המאוחרת, תקופת הברונזה הקדומה 1א' ותקופת הברונזה הקדומה 1ב'. בהרצאה זו ברצוננו להתמקד בתקופת השיא בתולדות האתר: תקופת הברונזה הקדומה 1ב' (השליש האחרון של האלף הרביעי לפנה"ס).

בתקופת הברונזה הקדומה 1ב' התפתח באתר היישוב הגדול ביותר שנחשף עד היום מתקופה זו בדרום הלבנט והיקפו כ-650 דונם. ביישוב זה נחשפו עשרות מבנים שלמים, מערכת רחובות, ככרות וסמטאות, מערכות ניקוז ומשטור מים, מתקני אגירה גדולים, חומה שהגנה על היישוב ומבנה מונומנטלי שלהערכתנו שימש את היישוב כולו ומילא תפקיד פולחני.

היישוב העירוני בעין אסור לקח חלק מרכזי במערכת המסחר של דרום הלבנט כפי שמעידים כלי חרס וצור שמקורם ממצרים, כלי חרס מבקעת הירדן וכלי בזלת רבים.

כן יש לציין 12 טביעות חותם גליל, רובן מציגות דגמים גיאומטריים ושתיים מהן נושאות סצינות בעלות אופי מנהלי ופולחני. טביעות חותם אלה עשויות להעיד על קיום מערכת מנהל הקשורה לארגון חיי הכלכלה והמסחר של היישוב.

יישוב זה היה מוקד המשיכה לאוכלוסיית האזור כולו, כפי שניתן לראות מניתוח דגם היישוב בצפון השרון. הנתונים שנאספו עד כה מראים כי בסוף האלף הרביעי לפנה"ס התקיים באתר יישוב עירוני שגודלו ומורכבותו מאפשרים להגדירו כעיר, הראשונה בשורה של יישובים עירוניים קדומים בני אותה התקופה שהתקיימו באתרים כמו עין-ציפורי, תל שלם, מגידו ותל ערני.

חפירות ההצלה בתל בית שמש – 2018

יהודה גוברין (היבריו יוניון קולג')

חפירות ההצלה, התבצעו במסגרת מכרז של חברת נתיבי ישראל להרחבת תוואי כביש - 38. החפירות התבצעו ע"י חברת י.ג. ארכיאולוגיה חוזית, תחת החסות האקדמית של המכון לארכיאולוגיה ומדעי היהדות בהיבריו יוניון קולג' - ירושלים. בסה"כ נחפרו כ 500 ריבועי חפירה משני צדי הכביש, בשטח כולל של כ - 12.5 דונם.

השטחים שממערב לכביש 38 : נחפרו שלושה שטחים בהיקף כולל של כ 160 ריבועים.

שטח C1 : בשטח זה נערכו חפירות בהיקף של כעשרים ריבועים לצורך הקמת ניצב לגשר. נחשפו שרידי אכסניות דרכים מן התקופה הרומית המאוחרת ועד לתקופה העבסית. נראה כי מבנים אלה שימשו צליינים ועוברי אורח בדרך הקדומה מבית גוברין לאמאוס שחצתה את אוכף התל. השרידים הושתתו על שפכי אדמה אשר מילאו חפיר חצוב בסלע. החפיר נועד לשמש כחלק ממערך ההגנה של הישוב מתקופת הברונזה התיכונה ב'.

רצועת הריבועים המרכזית: רצועת של כעשרים ושניים ריבועים נחפרה לאורך צדו המערבי של הכביש. נחשפו מכלולי בניה רבים של בתי מגורים, בורות מים ובית בד מתקופת הברזל ג'. המבנים הושתתו על הסלע ודורגו באמצעות חציבות וקירות תומכים. הבנייה איכותית, סימטרית ובמצב השתמרות טוב. במורד הדרום מזרחי של התל נחשף בשלמותו בית ארבעה מרחבים ובו שורת עמודים מונוליטיים. בין הממצאים ממבנה זה פסל ייחודי של האל בס העשוי אבן גיר. במבנים ובסביבתם נתגלה חומר קרמי רב שאת מרביתו ניתן לייחס למאה השביעית לפנה"ס.

שטח C2 : נחפר שטח נרחב אשר שימש ככל הנראה כשטח עיבוד חקלאי. רק באגפו הצפוני נחשפו מכלולי בניה מתקופת הברזל ובכללם מבנה פרטי וקירות תמך חקלאיים.

שטח B שממזרח לכביש 38 : בשטח זה נחפרו כ - 340 ריבועי חפירה. נחשף מבנה מנהלי גדול (40 X 40 מ' בקירוב). כן נחשפו שרידים של כארבעה עשר בתי בד ומכלול בניה גדול אשר רחוב חוצה אותו. בשטח נתגלה ממצא רב ובכלל זה שברי צלמיות, טביעות חותם "למלך" ועוד. את מרבית מכלולי הבניה שנחשפו ניתן לייחס למאה השביעית לפנה"ס. החפירה מהווה תפנית מחקרית בהבנת התקופה בשפלת יהודה. יתכן שלאחר מסע ההרס של סנחריב (701 לפנה"ס), השתלבו יישובי שפלת יהודה ב"שלום האשורי" והקימו ישוב חדש על השלוחה הסלעית המתונה שממזרח לתל. כלכלת היישוב התבססה על ייצור שמן זית, תחת מנהל ממלכתי.

חפירות ההצלה בתל בית שמש מזרח – עז וגם מתוק

בועז גרוס (מכון ישראלי לארכיאולוגיה (ע"ר), אוניברסיטת תל אביב)

חפירות ההצלה בתל בית שמש מזרח, אשר נערכו מטעם המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל אביב ועל-ידי מכון ישראלי לארכיאולוגיה (ע"ר), מהוות אחד מה"מגה-פרויקטים". זהו הכינוי אשר נתנה רשות העתיקות לחפירות ההצלה הענקיות אשר נערכות בשנים האחרונות ברחבי הארץ במספר תלים ובאתרים ארכיאולוגיים מרכזיים. בחפירת ההצלה נתגלה אתר רב שכבתי, החל מהמאה ה-ז' לפנה"ס וכלה במאה ה-י"ט לסה"נ, אשר ממשיך, מעשיר ואף משנה את הבנתנו את תל בית שמש, בו נערכו חפירות ארכיאולוגיות רבות במהלך מאה השנים האחרונות. ההרצאה תציג את עיקרי הממצאים, החידושים וההפתעות, וגם תעסוק ביתרונות ובחסרונות של ביצוע חפירות הצלה ארכיאולוגיות בקנה מידה נרחב בתלים מוכרזים.

מערת ס'חול, והומו ספייאנס בכרמל בתקופה הפליאוליתית התיכונה

רון שימלמיץ (אוניברסיטת חיפה)

למרות שחלפו כמעט מאה שנים מאז חפירותיו של תיאודור מק'קאון במערת ס'חול (1931-1932), חשיבות תוצאותיו לחקר אבולוציית האדם עדיין רבה ביותר. המערה מהווה אחד מן האתרים הבודדים בהם נמצאו וזוהו בבירור שרידיו של האדם המודרני מחוץ לאפריקה בתקופה הפליאוליתית התיכונה. השילוב של עשרה שלדי אדם, שחלקם מעידים על קבורה מכוונת, לצד היבטים סימבוליים נוספים כגון שימוש בפיגמנטים וצדפים, בקונטקסט שגילו למעלה ממאה אלף שנים לפני זמננו, מדגימים את חשיבות האתר. אולם, בגלל אופי החפירות בראשית המאה העשרים הידע שלנו אודות היבטים שונים של האתר וממצאיו דל ביותר. כתוצאה מכך, היכולת שלנו להבין במה שונים דגמי ההסתגלות של האדם המודרני מאלה של מיני אדם קודמים, או מקבילים כגון הניאנדרטלים, מוגבלת למדי. במשך זמן רב הסברה הרווחת הייתה כי מערת ס'חול נחפרה עד תומה במהלך שנות השלושים. אולם, החפירה החדשה באתר, הכוללת צוות מחקר אינטרדיסציפלינרי רחב, חשפה כי מתחת לשפך החפירה של שנות השלושים שריות עדין שכבות מן התקופה הפליאוליתית התיכונה באתר. עד כה זיהינו ארבע שכבות והתוצאות מחדדות את הבנתנו ליחסי אדם-סביבה, ניצול בעלי החיים, השימוש בטכנולוגיית כלי האבן והשימוש בצדפים ובאוכרה על ידי האדם המודרני הקדום. לתובנות אלו השפעה ישירה על הבנתנו את גלי היציאה מאפריקה ועל היחסים המורכבים מול הניאנדרטלים ששכנו גם הם במרחב הלבאנט במהלך תקופה זו.

בחינה מחודשת של המקדש הכנעני המבודד בתל מבורך

איתמר וייסביין (האוניברסיטה העברית בירושלים)

המקדש הכנעני בן תקופת הברונזה המאוחרת שנחשף בשנות ה-70 בתל מבורך, הינו מקדש ייחודי בשל מיקומו המבודד. חופר המקדש, אפרים שטרן, הציע שהמקדש השתייך לעיר הממלכה דור, ושימש כ"מקדש דרכים" לצד דרכי מסחר מרכזיות שעברו בקרבת התל.

בהרצאתי אבקש לבחון באור חדש פרשנות זו על ידי ניתוח הנוף הקדום בו ניצב בעבר המקדש - נוף שכלל מקורות מים משמעותיים ובראשם נחל תנינים וביצת כבארה, שעל גדותיהם הוקם המקדש. מקורות אלו היוו מחסום טבעי שלא אפשר מעבר של דרכים ראשיות באזור, וסביר ששימשו גם כגבול פוליטי. על אופיו של הנוף הקדום ניתן ללמוד ממקורות היסטוריים שונים, מהממצאים הארכיאולוגיים בקרבת תל מבורך, ומהמכלול הארכיאולוגי של תל דור. מכאן, נראה שהמקדש היה מרוחק מדרכים ראשיות ונקשר למערכת היישובית של השרון. הסיבה העיקרית להקמתו של המקדש, כך נראה, היא הנוף הייחודי בו הוא ניצב בעת העתיקה. נוף שנקשר ודאי על ידי מאמיניו עם העולם המיתי של האלים הכנעניים, עליו ניתן ללמוד מתעודות אוגרית וטקסטים היסטוריים מאוחרים הנוגעים לפולחן באזור הכרמל.

תעשיית הארגמן הקדומה בתל שקמונה

גולן שלוי (אוניברסיטת חיפה), נעמה סוקניק (רשות העתיקות), איילת גלבוץ (אוניברסיטת חיפה)

שמה של התרבות הפיניקית נקשר עם ראשית תעשיות היוקרה של צבע הארגמן לצביעת בדים. עם זאת, העדויות הישירות לתעשייה זו לאורך החוף הפיניקי בתקופת הברזל הן נדירות. למרות הימצאותן של מאות אלפי קונכיות של חילזון הארגמן בצור וצידון, עד כה לא נמצאה בהן עדות לצבע עצמו. לעומת עדויות עקיפות אלו, נמצאה העדות הישירה בדמות צבע הארגמן עצמו שהשתמר על גבי חרסים בני אלפי שנים, בלבנון, בצפון החוף הארץ ישראלי. על אף העדויות המוצקות, המסתורין שאופף את תעשיית הארגמן בראשיתה לא פג. טרם נמצאו או זוהו באופן ודאי מתקני תעשיית צבע מתקופת הברונזה והברזל, אופי הממצאים מקשה על שיוכם לשכבה ארכיאולוגית מוגדרת, וחלק מהחפירות, על אף שנערכו לפני זמן רב, לא פורסמו באופן מלא.

האתר בו התגלה המכלול הגדול ביותר בעולם של חרסים ועליהם צבע ארגמן הוא תל שקמונה, השוכן על לשונית קרקע ממערב לחיפה. כל המכלול עבר ניתוח כימי של שרידי הצבע (חלקו התפרסם בעבר ורובו טרם פורסם) והצבע התברר כארגמן אמיתי העשוי מחלזון הארגמן. הכמות הגדולה של החרסים, העובדה כי חלקם מאפשרים לשחזר את כלי החרס והניתוח הכימי, מאפשרים לראשונה לשחזר היבטים שונים של תעשיות הארגמן, שעד כה היו בלתי ידועים, ולהצביע על החשיבות הגדולה של אזור מפרץ חיפה בתעשיות הארגמן הפיניקיות.

רוח, ים, חול ואש: שגשוגה של תעשיית הזכוכית למרגלות הכרמל

יעל גורין-רוזן (רשות העתיקות)

חפירות וסקרים בכרמל ובסביבתו לאורך השנים חשפו ממצאים רבים הקשורים לתעשיית הזכוכית. שרידיה התגלו כבר באמצע שנות ה-60 בגילמה ובהמשך, בשנות ה-90, בשקמונה, בשטח בית החולים רמב"ם, בטירת הכרמל ובחורבות קסטרא, בסומקה, ברקית ובאתרים נוספים.

בתעשיית הזכוכית ניכרים שני שלבים: שלב ייצור הזכוכית הגולמית מחומרי הגלם בכבשנים גדולים, והשלב השני בו מותכת הזכוכית המוכנה בכבשנים קטנים יותר ליצירת כלים וחפצים. לאור התפתחות המחקר בשנים האחרונות וההבחנה הברורה בין שני שלבי הייצור, אפשר כיום לבחון מחדש חלק מתגליות העבר ולאבחן בצורה מדויקת יותר ממצאים מחפירות הצלה שנעשו בעבר. גילמה מהווה דוגמא לחפירה מוקדמת שפורסמה בסוף שנות ה-80, לניתוח מחדש של הממצאים, ולחפירות חדשות המאששות את הניתוח המחודש.

מחקר משווה עם אזורים אחרים בארץ מציע מודל חדש של אזורי תעשייה בהם מתקיימים זה לצד זה כבשנים לייצור חומר גלם וכבשנים לייצור כלים. לעיתים קרובות ממוקמים הכבשנים בסמיכות לבתי בד, שהפסולת שלהם, הגפת, שימשה כאחד מחומרי הבעירה בתעשיית הזכוכית. חלק מהזכוכית הגולמית שיוצרה בכבשנים הוקצתה לתצרוכת מקומית, אך רובה הגדול יועד לייצוא. עדויות לסחר בגושי זכוכית גולמית נמצאו בסקרים תת ימיים בחוף הכרמל. אנליזות כימיות, כמו גם ניתוח מקורות כתובים, מעידים על המסחר הנרחב בזכוכית שיוצרה באזור זה, ומאפשרים שיחזור של תהליכי הייצור ושל מערך השיווק והסחר בתוצרת.

אליהו הנביא, הר הכרמל ומסדר הכרמליתים

פאני ויטו ועדנה שטרן (רשות העתיקות)

ראשיתו של מסדר הכרמליתים, שנפוץ כיום ברחבי העולם, בוואדי שיח שבהר הכרמל לאחר מסע הצלב השלישי. בין הסיבות לבחירת הר הכרמל כמקום משכנם של הכרמליתים היה הקשר בין ההר לנביא אליהו, שנחשב במסורת הכרמליתית למייסד המסדר. העדות הכתובה הראשונה לקיומה של קהילת מתבודדים נוצרים בוואדי שיח מופיעה בתחילת המאה הי"ג, כשהפטריארך הלטיני של ירושלים, אלברט, העניק למתבודדים תקנון לחיים הקהילתיים. בין סעיפי התקנון היו הדרישות להשתתף במיסה מדי בוקר בכנסייה ולאכול בחדר אוכל משותף. הוראות אלו הביאו לפעילות בנייה משמעותית בוואדי שיח במהלך המאה הי"ג. אך בשנת 1291, עם כיבוש עכו בידי הממלוכים והתמוטטות הממלכה הצלבנית, נאלצו חברי המסדר לנטוש את מנזרם בהר הכרמל.

שתי משלחות ערכו חפירות ארכיאולוגיות בוואדי שיח במאה העשרים. הראשונה בשנים 1958–1961, בראשותו של האב ב' בגאטי, והשנייה בשנים 1987–1992, בהנהלת ד"ר א' ניטובסקי. בחפירות נחשפו שרידי מנזר וכנסייה מהמאה הי"ג, שהוכיחו שאכן כאן ערש המסדר הכרמליתי. בחפירות נתגלו ממצאים רבים, בהם מטבעות, שברי כלי חרס וזכוכית, עצמות אדם ובעלי-חיים, שברי כתובות ועוד, אשר מלמדים על אורח החיים של הנזירים הכרמליתים הראשונים. מלבד דיווחים ראשוניים קצרים, חפירות אלו לא פורסמו. מסיבה זו פנה מסדר הכרמליתים, היושב כיום בחיפה, לרשות העתיקות בבקשה לעבד ולפרסם את תוצאות החפירות. צוות של ארכיאולוגים מומחים מרשות העתיקות ומחוצה לה נרתמו למשימה. ההרצאה תציג את מסקנות המחקרים הללו הכלולות בפרסום הסופי.

מקנוסוס לבית-שמש: ביוגרפיות אפשריות של שני ספלים מינואיים נדירים שנתגלו בתל בית-שמש

שלמה בונימוביץ וצבי לדרמן (אוניברסיטת תל אביב)

חפצים מהווים חלק ניכר ומהותי מן הממצא הארכיאולוגי. בדרך-כלל התמקד העניין המחקרי בהם בהיבטים הפונקציונליים, הסגנוניים-טיפולוגיים והכרונולוגיים שלהם, שנראו כחיוניים לפיענוח הפעילות האנושית הקדומה. אולם בשנים האחרונות חל מפנה חשוב במדעי החברה ובארכיאולוגיה בגישה לתרבות חומרית, וחפצים נתפסים כעת לא רק כרקע פסיבי לפעילות האנושית, אלא כחלק אינטגרלי ממנה – חפצים ואנשים כרוכים זה בזה ומשפיעים ההדדית האחד על ההיסטוריה של השני. חפצים הם אפוא סוכנים חברתיים שחשיבותם אינה פחותה מזו של בני אדם. בדומה לביוגרפיות אנושיות, ביוגרפיות של חפצים חושפות את סיפור חיי החפץ, הקשריו האנושיים, החשיבות והערך שהעניק והוענקה לו בגין הקשרים אלה, שינויים שחלו בו ובאופני שימושו בנסיבות חברתיות משתנות במשך חייו, ועוד. כל אלה יש בהם ללמדנו על מערכת קשרי הגומלין בינו ובין סוכנים אנושיים, ומעורבותו בתהליכים חברתיים, היסטוריים ופוליטיים.

דוגמא מוחשית לסיפור חיים מרתק של חפצים שהיו משולבים ברשת החברתית-דיפלומטית של מזרח הים התיכון בתקופת אל-עמארנה מספקים שני ספלים מינואיים (LM IIIA1) נדירים, שנתגלו בהקשר טקסי בארמון מן המאה ה-17 לפנה"ס, ההולך ונחשף בתל בית-שמש. הספלים המעוטרים, שמקורם בארמון מינוס האגדי בקנוסוס שבכרתים, מגלמים מערכת קשרים מפתיעה ומסקרנת בין כרתים המינואית למצרים ולבית-שמש הכנענית. ביוגרפיות אפשריות של הספלים הללו תיבחנה לאור התובנות החדשות אודות הזיקה ההדוקה וההשפעה ההדדית בין חפצים לאנשים, מידע היסטורי רלבנטי ונתונים ארכיאולוגיים.

”נכנס יין יצא סוד...”:

פיטסי הענק- הדוליות שנתגלו בחפירות ההר בהרודיון: היבטים טכנולוגיים ופונקציונליים

שולמית טרם (משלחת הרודיון, האוניברסיטה העברית בירושלים) ורחל בר נתן (רשות העתיקות)

בחפירות של האוניברסיטה העברית שנערכו בשנים 2017-2018 בארמון-מבצר ההר בהרודיון, בראשותם של רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י, נתגלו עשרות כדי ענק (דוליות, בלטינית Dolia), שהיו סדורים בצפיפות ושקועים בתוך רצפת קומת הקרקע של פרוזדור המעטפת. בקרקעית הפיטסים נמצא משקע אורגני עשיר שהכיל גם חרצני ענבים. שרידים אלו וממצאים נוספים מעידים כי קומת הקרקע שימשה כיקב ומחסן מלכותי של הורדוס, הראשון מסוגו שנמצא בארץ. יקבים ומחסני יין, בהם דוליות, מוכרים באיטליה וברחבי האימפריה הרומית, כדוגמת היקבים ומחסני היין שהשתמרו בפומפיי ובווילות רומיות גדולות נוספות. עם זאת, מיקומו של היקב באתר ייחודי זה, בתוך ארמון-מבצר ההר, מעלה שאלות שונות הנוגעות לאופן תפעולו.

ההרצאה תעסוק בפיטסי הענק, באופן השתלבותם במבנה הארכיטקטוני המיוחד, ובתפקודם בתוך ארמון המלך בסמיכות לחדר הכניסה לארמון. נתמקד בהיבטים טיפולוגיים, טכנולוגיים, ופונקציונליים של הפיטסים, וכן של כלים נוספים ששימשו בתהליך הייצור. נעסוק בשאלות הנוגעות לשיטות הכנת הכלים ואופן השימוש במכלים אלה. ננסה לענות על שאלות אלו מן השרידים שהתגלו בחפירות, וכן על סמך מקורות היסטוריים ומחקר משווה מן העולם הרומי.

למחקר היקב שותפים חוקרים מענפי מחקר נוספים הכוללים מחקר ארכיאובוטני וביולוגי: פרופסור אהוד וייס מאוניברסיטת בר-אילן, ד"ר ציונה בן-גדליה וד"ר אלישיב דרורי מאוניברסיטת אריאל ומו"פ מזרח יו"ש ובקעת הירדן; וכן מחקר פטורוגרפי, ד"ר מיכאל אזבנד מאוניברסיטת חיפה.

בית היוצר במג'דוליה - משוואה בשני נעלמים

ערן מאיר (מכון שמיר) ומיכאל אזבנד (אוניברסיטת חיפה)

בשנים האחרונות נערכו מספר מחקרים המוקדשים לתעשיית כלי החרס בגולן. במסגרתם זוהו מספר אתרי ייצור אולם עד כה טרם התגלו מתקני הייצור עצמם. כמו כן, בדיקות פטרוגרפיות וכימיות מעידות כי היו מוקדי ייצור נוספים שטרם התגלו. מבחינה כרונולוגית נמצא כי הייצור המקומי בגולן הוא בעיקר מהתקופה הרומית. דוגמא לאתרי ייצור שזוהו בעבר יש בגומייזה וג'ורניה שבמרכז הגולן, חורית שבצפון ואל-עריס שבדרומו.

בשנים האחרונות נערכות חפירות באתר מג'דוליה שבסמוך למושב נטור. במסגרת חפירות אלו התגלה כפר מהתקופה הרומית. נחשפו בית כנסת, מספר בתי בד ומבני מגורים אף הם מתקופה זו וכן מתחם מגורים מימי הביניים. בשולי האתר התגלה כבשן לייצור כלי חרס מהתקופה הרומית המאוחרת. זהו המתקן הראשון מסוגו הנחשף בגולן. גם היותו עשוי בזלת הינה תופעה נדירה למדי בכבשנים בתקופה. בכבשן במג'דוליה יוצרו כלי בישול משלושה טיפוסים שונים: סירי בישול, קערות בישול וכי בישול. בהרצאה יוצגו חלק מהמצאים מהחפירה.

הגילויים במג'דוליה פותחים בפנינו כיווני מחקר שונים הנוגעים לכלכלת המרחב הכפרי בגולן בעת העתיקה עם ענפי כלכלה אחרים ובמיוחד יצור שמן זית. שאלת תחילת הייצור והפסקתו, אופי הייצור, חומרי הגלם (והמרחק שלהם מהכפר), איכות הכלים, ושוקי היעד הן כולן חלק מניסיון להבין את מרקם החיים החברתי-כלכלי המשתנה לפרקים. שאלת האיזון בין מסחר מקומי למסחר בין אזורי קשורה בהבנה של שגשוגה ודעיכתה של ההתיישבות בגולן.

"מחזור החיים" של כלי חרס בארץ-ישראל בתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה:

מקרה המבחן של סימני בליית שימוש ומשמעותם

איתמר טקסל (רשות העתיקות)

הרצאה זו מתבססת על אחד מההיבטים הרבים של "מחזור החיים" (life cycle) של כלי חרס, שנידון לראשונה בהקשר הארץ-ישראלי במחקר שפורסם לאחרונה (Taxel, I. 2018. *Fragile Biography: The Life Cycle of Ceramics and Refuse Disposal Patterns in Late Antique and Early Medieval Palestine* [BABESCH Supplements 35]. Leuven

אחד משלביו העיקריים, ולרוב גם הממושכים ביותר, של "מחזור החיים" של כלי חרס נתון הוא שלב השימוש הראשוני (prime use), כלומר השימוש המקורי לו נועד הכלי בעת ייצורו (לדוגמא, אגירה, בישול, הגשת מזון, מאור וכו'). פעמים רבות הותירו אחריהן פעולות הקשורות בשימוש הראשוני בכלי חרס סימנים שונים על הכלי, שיש בהן כדי ללמד על אופי השימוש בכלי, מידת האינטנסיביות בה שימש, ולעתים גם התנאים בהם נעשה השימוש בכלי. פעולות אלה גרמו פעמים רבות לבלייה מסוימת של חלקים מסוימים בכלי, היכולה להתבטא בשחיקה, שבירה, הצטברות חומרים ומשקעים או סימנים שהותירו אחריהם כלי עבודה שבאו במגע מכוון עם כלי החרס. דפוס הבלייה המוכר ביותר, כנראה, הוא סימני פיח ומשקעי חומר שנתרו על דפנותיהם החיצוניות והפנימיות של כלי בישול, אך מלבדם תועדו – על כלי בישול, הגשה, אגירה וכלים אחרים – דפוסי בלייה נוספים הקשורים בדרך כלל לפעולות שנעשו עם כלים אלה במסגרת שלב השימוש הראשוני בהם.

בהרצאה זו אדגים, בעזרת ממצאים נבחרים של כלי חרס מהתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה בארץ, כמה מסימני בליית השימוש ואעמוד על משמעויותיהן הרחבות יותר.

חומרי מליטה הידראוליים בקיסריה:
זיהוי תגובות הידראליות מתחת לים ועל פני היבשה במפעלי הבנייה
מהתקופות ההירודיאנית, הרומית הקדומה והביזנטית, באמצעות
בדיקות כימיות ומינרלוגיות

עליזה ואן-זיידן, יותם אשר, חן אלימלך (רשות העתיקות), גילברטו ארטיוולי, מיקלה סקו וגיווילה ריקי (אוניברסיטת פאדובה)

בזמן השלטון הרומי בקיסריה, הייתה קיסריה מוכרת כמרכז מסחרי בעל בנייה ממשלתית ודתית מפוארת, עם אחד הנמלים הגדולים ביותר בים פתוח. הבנייה בעיר העתיקה של קיסריה מסמלת את הקשרים ההדוקים בין האימפריה הרומית להורדוס, תוך בנייה ענפה בשימוש של "בטון רומי" (Opus Caementitium) מתחת לים ועל פני היבשה. "הבטון הרומי" בבנייה הרודיאנית מיוחד, כיוון שהוא מכיל חומרים וולקניים שמקורם במפרץ נאפולי אשר באיטליה¹.

חומרי מליטה עוברים תהליכים הידראוליים שונים התלויים בהרכב החומר, היקף התגובה ההידראולית, והסביבה הכימית בה החומר התמצק. לרוב תוצרי התגובות ההידראוליות הם לא גבישיים בעלי תכונות פיסיקליות, ומכאניות ושרידות מצויינות ולכן האפיון הוא:

- 1) בעייתי ודורש שילוב של שיטות אנליטיות שונות
- 2) קריטי למטרת שימור מבנים עתיקים והבנת טכנולוגיות חומרי מליטה קדומות

במחקר זה אנו מראים תוצאות מחומרי מליטה המתוארכים לתקופה ההרודיאנית, הרומית הקדומה, והביזנטית בקיסריה. אנו מראים את היקף התגובה ההידראולית באמצעות בדיקות FTIR, חישובי רמת ההידראוליות דרך האינדקס ההידראולי (HI) ב-XRF, מול הרכב החומרים באמצעות בדיקות XRD ובדיקות פטרוגרפיות (המראות שימוש של סיליקה אמורפית והרכבים מיוחדים כמו חומרים וולקניים המכילים Sanidine ו-Clinopyroxene).

התוצאות מראות שבתקופה ההרודיאנית והרומית הקדומה חומרי המליטה כללו אפר וולקאני בשילוב עם חומרים מקומיים השונה מהמתכון המקורי של ויטרוביוס, את היקף התגובה ההידראולית, ואת ההבנה שלנו בהרכב, של חומרים בהכנת חומרי המליטה חדשים ביבשה ומתחת למים באתר UNESCO קיסריה.

להפתעתנו, התוצאות מראות שחומרי מליטה בתקופה הביזנטית מורכבים מגבס בלבד ללא סיד, וכיוון שהחומר מסיס במים, זו בחירה טכנולוגית מעניינת.

¹ Brandon, C. J., Hohlfelder, R., Jackson, M.D. and Oleson, J.P. – "Building for eternity: the history and technology of Roman concrete engineering in the sea"

מושב שלישי (א)

עדויות להגירה בבקעת הירדן ובמזרח השומרון בתקופת הברזל

שי בר (אוניברסיטת חיפה)

בקעת הירדן הייתה אזור מעבר של אוכלוסיות ותרבויות רבות, החל מראשית היות האדם ועד לתקופות היסטוריות מאוחרות. סקרים ארכיאולוגיים נרחבים, שנערכו באזור בעשורים האחרונים, מאפשרים לעמוד על שינויים משמעותיים בפריסה המרחבית של האתרים ובהיקף האוכלוסין, וכן לזהות תהליכי הגירה ונטישה.

בהרצאה נתמקד בשני אירועים משמעותיים שהתרחשו במהלך תקופת הברזל:

1. העלייה הדרמטית במספר האתרים, שהתרחשה בין תקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל 1 באזור.
2. הירידה הדרמטית בהתיישבות בבקעת הירדן והשינוי באופי ההתיישבות במזרח השומרון בתקופת הברזל 3, לאחר הכיבוש האשורי.

בשני המקרים תיסקר ההיסטוריה המחקרית בנושא, יצוינו המאפיינים ההתיישבותיים לפני כל גל התיישבות ולאחריו, תועלה סוגיית המועד האפשרי בהן התרחשו, ולבסוף נציע אירועים היסטוריים היכולים, אולי, להסבירם.

בנוסף נדון בחפירות ארכיאולוגיות שבוצעו באזור בעשור האחרון, בארבעה אתרים מתקופת הברזל 1 ובשני אתרים מהברזל 3, ובנושא תרומתם להבנת תהליכים אלה.

מערכות ביצור ומנהל בתקופות ההלניסטית והרומית בדרום הגולן

אדם פאזוט ומיכאל איזנברג (אוניברסיטת חיפה)

מערכות הביצורים המרחביות מן התקופות ההלניסטית והרומית בדרום הגולן נחקרו במהלך השנים האחרונות במסגרת פרויקט חפירות סוסיתא ועבודת הדוקטורט של א' פז'ואוט. ההרצאה תציג את מאפייני הביצור המרחבי והתפתחותו, מייסודה של אנטיוכיה היפוס (סוסיתא) במחצית הראשונה של המאה ה' לפנה"ס, לאחר קרב פניאס (200 לפנה"ס), ועד לתקופה הרומית המאוחרת (ראשית המאה ה' לספירה).

במחקר זהו שלושה סוגי ביצורים: (א) מגדלי שמירה; (ב) מגדל מרכזי בעל קיר היקפי; (ג) מבנה מלבני גדול. לשם ניתוח המרחב, בעיקר בתקופה הרומית, נעשה שימוש בכלי ניתוח גיאוגרפיים ממוחשבים (GIS) בסיוע אלגוריתמים. זאת לשם ניתוח אובייקטיבי, עד כמה שניתן, של דרכי הגישה, מרחקי ההליכה מאתר למשנהו, התצפיות, מערכות הכבישים ולבסוף ככלי לניבוי מיקומם של כבישים ומבני צבא ומנהל.

מתוצאות המחקר עולה כי מרבית האתרים מייצגים מפעלי בנייה פרטיים, ככל הנראה חוות מבוצרות, ורק מספר אתרים עשויים להיות קשורים לתכנית הביצור של גוף מרכזי דוגמת העיר סוסיתא. בנוסף עולה, כי מיקום האתרים המבוצרים ופריסתם עשויים לשרטט רק באופן עקיף את תחומה המנהלי של סוסיתא כפוליס היחידה במרחב זה. נדמה, כי הדרך הרומית המוכרת בצפונה של תחום סוסיתא היא אשר שימשה כגבול המנהלי בינה לבין התחום מצפונה.

לשיטת מחקר זו, הנשענת על כלי ניתוח גיאוגרפיים, יש יכולת ניתוחית, במגבלות מסוימות, למרחבים עתיקים נוספים.

מלחמת מצור בתקופה העות'מאנית – עדויות ארכיאולוגיות מיפו

אלכסנדר גליק (רשות העתיקות)

ארכיאולוגיה של שדות קרב היא תחום חדשני ומתפתח שצועד קדימה בשנים האחרונות. לאחרונה גוברת בקהילה הארכיאולוגית בארץ המודעות לחקר התקופה העות'מאנית. ההרצאה הנוכחית עוסקת בשילוב של שני התחומים, היא מתארת מחקר של שדה קרב בתקופה העות'מאנית. הדיון מתרכז בעיר יפו, אחת הערים החשובות בארץ בתקופה זו, שעברה מספר מאורעות צבאיים תחת השלטון התורכי. בעשורים האחרונים עוברת יפו תהליך התחדשות עירונית ובמהלכו ביצעה רשות העתיקות מספר רב של חפירות ארכיאולוגיות. המחבר, מומחה בארכיאולוגיה צבאית ברשות העתיקות, חקר חומר צבאי מהתקופה העות'מאנית עבור החפירות הללו והגיע למספר מסקנות מעניינות. כתוצאה מניתוח הממצא הצבאי הצלחנו לקבל מידע חדש גם על האירועים שהיו מתועדים פחות, כמו מלחמות פנימיות בתוך האימפריה העות'מאנית, ואף להשלים את התמונה של האירועים המתועדים בהרחבה, כגון כיבוש העיר על ידי נפוליאון. הסוגיה יכולה לעניין גם חוקרי שדות קרב קדומים, אשר מתועדים פחות, כמחקר מבחן, המשווה ממצא ארכיאולוגי עם עדות כתובה.

עמדות עות'מאניות ליד כפר קאסם

אסף פרץ (רשות העתיקות)

שני תרמילים שהתגלו במקרה, בחפירתו של יוסי אלישע (A7863), שנערכה בסמוך לכפר קאסם, הובילו ליום סקר ולשני ימי חפירה, שבמהלכם נתגלו שלוש עמדות עות'מאניות ממלחמת העולם הראשונה. בעזרת מחקר היסטורי נלווה, נחשף הסיפור מאחורי הלחימה באתר, שהתרחשה במערכת מגידו, שסיימה את הנוכחות העות'מאנית בארץ ישראל. החפירה שופכת אור על שימוש במגדל שדה כעמדה, ומספקת תובנות והסברים לגבי "קירות שדה" שהוגדרו בסקר שקדם לחפירה והקשרם למלחמת העולם הראשונה.

חורבת סעדון ורחובות בנגב ממעוף הרחפן

עפר שיאון, עוזי דהרי (רשות העתיקות), ריכב (בוני) רובין (האוניברסיטה העברית בירושלים)

במשך מאות שנים, מהתיישבות הנבטים בנגב במאה הראשונה לפנה"ס, ואולי אף קודם לכן, ועד למאה השמינית, זמן מה לאחר הכיבוש הערבי, התקיימו בנגב יישובי קבע בהיקף שלא היה כמותו קודם לכן ואף לא מאוחר יותר, עד לימיה של מדינת ישראל. שיאה של הפריחה היישובית היה בתקופה הביזנטית כאשר בנגב המרכזי התקיימו יישובים מכונסים גדולים וסביבם בתי חוה ויישובים קטנים יותר. פריחה יישובית זו התבססה במידה רבה על חקלאות נגר שאספה כל טיפת גשם ממדרונות הגבעות והוליכה אותן אל חלקות שנבנו בעמקי הנחלים. שישה יישובים גדולים המוכרים למחקר מאז ראשיתו: חלוצה, רחובות בנגב, שבטה, ניצנה, עבדת, סעדון וממשית שכינויים המקובל הוא "ערי הנגב". לאחרונה נערך סקר חדש בהיקף נרחב של חורבת סעדון ורחובות בנגב והמרחב סביבם. בסיוע רחפנים יכולנו לראשונה לערוך תוכניות לשני האתרים ובעזרתן לבחון את מרכיבי היישוב ומערך החקלאות העתיקה מסביב. בהרצאה יוצגו שלבי העבודה מהרחפנים עד לעשיית התכניות, ונדון במרכיבי היישובים ובהשוואה ביניהם.

העלייה והירידה של ענף הגפן המסחרי בנגב הביזנטי

דניאל פוקס (אוניברסיטת בר אילן), יותם טפר, טלי אריקסון-גיני (רשות העתיקות), ליאור ויסברוד, גיא בר-עוז (אוניברסיטת חיפה), אהוד ויס (אוניברסיטת בר אילן)

ההיקף הגלובלי כמעט של תעשיית היין באימפריה הרומית-ביזנטית מעלה שאלות על קיימות בכלכלה מרושתת זו. שאלות אלו רלוונטיות ביותר באזורי ספר בקצות האימפריה, אזורים פגיעים במיוחד לתנודות אקלימיות ופוליטיות. מקובל לומר שהנגב הוא המקור ל"יין עזה" שהצטיין באיכותו מבין היינות שנשחרו באגן הים-התיכון בעת העתיקה, אך השערה זו טרם נבדקה אל מול ממצאים אמפיריים. מחקרנו, הוא המחקר הבוטני-ארכיאולוגי הראשון הבוחן באופן שיטתי שינויים כלכליים וסביבתיים בתקופה הביזנטית-אסלאמית בנגב והוא תורם מידע חדש שמקורו מהאשפות של שבטה, חלוצה וניצנה. במחקר זה, נשתמש ביחס שבין שכיחות חרצני גפן לזו של גרגירי דגן כמדד לאינטנסיביות של גידול גפן בנגב בין המאות ב'–ח' לסה"נ. נתוני השכיחות היחסית של חרצני הגפן מעידים על עלייה בענף הגפן במאות ד'–ו' לסה"נ, וירידה באמצע המאה ה-ו'. ממצאים אלה תואמים ממצאים ארכיאולוגיים אחרים המעידים על דעיכה התיישבותית באמצע המאה ה-ו', בדיוק בתקופה שבה יש לנו עדויות מוצקות לשינויי אקלים וסביבה. בטווח הארוך של ההיסטוריה של הנגב, נראה שצמיחת חקלאות מסחרית הייתה קצרת ימים, והוחלפה באסטרטגיות קיום פשוטות יותר. ייתכן שהעלייה והירידה של ענף גידול

הגפן בנגב מדגימות בזעיר אנפין את העלייה והירידה של האימפריה הביזנטית, ומהווה מקרה מבחן היסטורי חשוב לקיימות, התמוטטות והתמודדות של חברות מורכבות.

מצבות קבורה בשימוש משני במשך התקופה האסלאמית הקדומה ברמלה, בירת ג'נד פלסטין

אמיר גורזלזני וחגית טורגה (רשות העתיקות)

מצבות קבורה אסלאמיות בשימוש משני שנחשפו בחפירות שונות ברמלה, מספקות *terminus post quem* במחצית או בסוף המאה ה'י' לסה"נ. העדות הקרמית מוכיחה שלא יותר מששים שנה עברו מאז שהמצבות הותקנו ועד לשימוש שנעשה בהן לצורך בנייה.

שימוש משני, לרבות של במצבות קבורה, הינה תופעה מוכרת בארכאולוגיה. אבל ברוב המקרים היא מתרחשת כאשר חלף פרק זמן מספיק ארוך, כדי לטשטש את הקשר הרגשי בין הבונים והנקברים. אפשרות אחרת היא חילופי אוכלוסין, המונעים קשר אמוציונלי בין התושבים החדשים לבין הנקברים. התופעה ברמלה, שבה פרק זמן קצר חולף בין ההתקנה והניצול מחדש, תמוהה. מה היו הסיבות שהובילו להתנהגות לא מקובלת זו? אירוע טראומתי, כגון רעש אדמה, בא בחשבון כהסבר אפשרי. על פי התאריכים במצבות הקבורה אירוע כזה חייב להיות מאוחר לשנת 961 לסה"נ. הוא יכול היה להתרחש בשנת 1033 לסה"נ, כשני דורות אחרי ההתקנה של המצבות.

לגבי משך החיים של המבנים והמתקנים המחודשים, הקרמיקה שנחשפה בזיקה אליהם כוללת טיפוסים נפוצים בתקופה הפטימית, שחדלו מלהופיע בתקופה הצלבנית. עובדה זו, יחד עם הנטישה וההרס שהובחנו בשכבות הקשורות לשלב זה, מרמזים על אירוע הרסני נוסף, אולי רעידת האדמה של שנת 1068 לסה"נ. אם זה נכון, לפנינו אשנב זעיר המאפשר התבוננות אל פרק זמן קצר, התחום בין שתי רעידות אדמה, המספקות *termini ante and post quem* לבנייתה המחודשת, אך קצרת הימים, של רמלה.

מפעלי מים תת-קרקעיים קדומים בצפת ובסביבתה

ינון שבטיאל (המכללה האקדמית צפת ומלח"מ)

מיקומה הגיאוגרפי של צפת בראש פסגה גבוהה באחד מרכסיו של הגליל העליון, לא איפשר נביעתם של מעיינות רבים, והמחסור במי מעיינות קבועים בעיר זו מוכר מקדמת דנא, ומתואר לא מעט בחיבורים היסטוריים. מקורות המים האיתנים היו רחוקים, ומעיינותיו של נחל עמוד זרמו בערוץ עמוק בתחתית ההר עליו מוקמה העיר. על כן שימשו המים בעיקר לתעשיית האריגים שהתפתחה בנחל עצמו. מקורות המים הזמינים ביותר היו בורות שנחצבו בחצרות הבתים או בתוך הבתים עצמם, אליהם הובילו מרזבים מגגות הבתים שהזרימו מי גשמים לבורות שהיו מתמלאים בתנאי שגשם לא חסר. אך גם אלה לא הספיקו. נראה שלקראת גידולה של האוכלוסייה בעיר, שאירע בתקופת ימי הביניים, נדרשו שליטי העיר למפעלי מים ציבוריים, כדי להבטיח את אספקת המים לעיר ממקורות נוספים למי הגשמים. במסגרת מחקרים של חללים תת-קרקעיים בעיר צפת התגלו בעיר ומחוצה לה מספר מפעלי מים ציבוריים בהיקף מרשים: במעמקי אחד הבורות התגלתה נקבה ארוכה בנויה מאבני גזית, שחיברה מספר בורות והזרימה מים לכיוון מקווה האר"י. כמו כן, התגלתה אמת מים שחלקה חצוב בסלע שתוארכה בסיוע פרופ' עמוס פרומקין וד"ר מירה מתיוס לתקופה הממלוכית, ונתיבה מלמד שהובילה מים ממעיינות בירה למצודת צפת.

במסגרת ההרצאה אציג את מפעלי המים הנדונים.

מושב רביעי (א)

גילוי האלילה המיקנית הרה בתל צפית – עדות מהממצא הבוטני

סימבקה (סו) פרומין (אוניברסיטת בר אילן)

בהרצאה זו נדווח על גילוי של מכלול הצמחים משני קונטקסטים טקסיים המיוחסים לפלישתים של תקופת הברזל בתל א-צאפי/ גת, המתוארכים למאות העשירית והתשיעית לפסה"נ. הממצא במכלולים אלו כולל נוכחות של פירות מתוקים וצמחים בעלי פרחים גדולים ובהירים יחסית, ובמיוחד ממצא משמעותי ראשון מסוגו של פירות שיח אברהם מצגי. זוהי העדות המוקדמת ביותר להקשר פולחני בארכיאולוגיה ארצישראלית של צמח ים-תיכוני זה, המשמש באופן מסורתי לקליעה ולרפואה. הרכב מכלולים צמחיים אלו, דומה למכלולים טקסיים מאוחרים יותר בתקופת הברזל המקושרים לפולחן הרה, הסטיה ודמטר. דמיון זה מעיד על קשר אפשרי בין הפלישתים לבין הפולחן המיקני של אלילות הקשורות לביתיות, נישואין, עונתיות, פריון וחקלאות. הנתונים הארכיאובוטניים שלנו מגלים פן חדש על התרבות הפלישתית ומעידים על הקשר שלהם עם אלילות הדור האולימפי הראשון, שמתוארכות לתרבות המיקנית של תקופת הברונזה המאוחרת.

הערצת קדושים ולוקל פטריוטיזם נוצרי – המרטיריום של קונון מפמפיליה וכנסייה נידחת בגליל

יעקב אשכנזי (המכללה האקדמית כינרת)

פולחנים אוניברסאליים, אזוריים ומקומיים התקיימו בדרך כלל בהרמוניה אלו עם אלו בקהילות הנוצריות, העירוניות והכפריות, בשלהי העת העתיקה. בעוד הערצת קדושים אוניברסאליים ואזוריים הייתה בהרבה מקרים פועל יוצא של קידום מגבוה – עירוני, פרובינקיאלי או אימפריאלי – הערצת קדושים מקומיים ביטאה צרכים של קהילות מקומיות ודחף לבטא זהות אתנית, גאווה לאומית ורגשות פטריוטיים.

בכנסייה כפרית נידחת בגליל, בכתובת על רצפת הפסיפס של חדר צדדי, נזכר – לצד קדושים נוספים – קדוש בשם קונון. בהרצאתנו נבחן את מדרג הקדושים – מהמקומי לאוניברסלי – כפי שהוא מסתמן ממפת הקדושה של המזרח בכלל ושל ארץ-ישראל בפרט, ונציג את סיפור המרטיריום של קונון, שבו מודגש מקום לידתו (נצרת בגליל) ומוצאו המשפחתי (משפחתו של ישו). נראה כיצד ביטא הפולחן של הקדוש הזה צורך נוצרי-גלילי, ועל רקע איזו מציאות דמוגרפית היה עשוי הפולחן של קדוש גלילי להתפתח.

הנזיר הכבול – "נזיר הטבעות" מח' אל-מצאנע – רמת שלמה

זובייר עדוי וכפיר ארביב (רשות העתיקות)

חורבת אל-מצאנע שוכנת כ-4 ק"מ מצפון-מערב לירושלים, סמוך לקטע דרך משנית שהובילה מכוון נבי סמואל אל ירושלים. בחורבה שרידי כנסייה תלת-אפסידלית המשולבת במנזר או אכסניה של עולי רגל מהתקופה הביזנטית. האב אבל (Abel) הציע לזהות את הכנסייה עם כנסיית סנט-זכריה החדשה (Nouveau Saint Zacharie), אותה בנה הכומר סבינוס (Sabinus).

החורבה נסקרה על ידי כמה חוקרים ובמסגרת סקר ירושלים. עד כה נערכה בה חפירה מצומצמת על ידי גבי מזור, בחזיתם של שני האפסיסים. במהלך החפירה החדשה, שנערכה בשנת 2017, נחשפו חלקים מהמכלול האדריכלי של המנזר? - אכסניה, שהכנסייה היא המרכיב הבולט, בו ממצאי החפירה מאפשרים להציע מסקנות ראשוניות על תכנית הכנסייה, שלבי בנייתה ותיארוכה. בחזית האפסיס המרכזי, נכרה קבר בו נחשף שלד הכבול במעין שריון של טבעות ברזל מסביב לצוואר, לידיים ולרגליים. הדבר נחשב לממצא נדיר במחקר הארכיאולוגי של התקופה הביזנטית הן בהיבט המקומי והן בהיבט האזורי. יתכן ומדובר בנזיר סגפן, שחי כבול בטבעות במתחם הכנסייה עצמה או בסביבתה. עדות לתופעה זו קיימת גם באזור ירושלים ונמצאה בחפירתה של אלנה קוגן-זהבי, לפני כעשור, בגבעת המטוס.

מציאתם של שני תאים בחלקה המזרחי של הכנסייה מאפשרים להציע כי אולי המדובר אפילו ביותר משני נזירים שהסתגרו בתוך הכנסייה.

שיטת ההסתגרות בתא סגור וכבילה בטבעות ברזל מייצגים סגפנות-אסקטית סורית הידועה ממקורות היסטוריים, שכנראה חדרה לארץ מכיוון סוריה.

מבדד חצון – מכלול נזירי ייחודי מהתקופה הביזנטית

חיים כהן (קמ"ט ארכיאולוגיה) ואיתן קליין (רשות העתיקות)

בחודש נובמבר 2018 נערך סקר שיטתי במצוקי נחל חצון כחלק מפרויקט סקר מערות מדבר יהודה. במהלך הסקר זוהה מכלול ייחודי הבנוי בחלקה התחתון של שלוחת הסכין המפרידה בין שני יובלי המרכזיים של הנחל. מראש השלוחה ועד תחתיתה נתגלתה דרך עתיקה המובילה ישירות אל המכלול. הדרך מסתיימת בסמוך למכלול, בגבי המים הנקווים בערוץ הנחל בחודשי החורף.

המכלול בנוי משישה כוכים ומדרגות סלע המחוברים ביניהם במדרגות ובשבילים בנויים אשר בחזיתם נבנתה טרסה דלה שנועדה לפלס את הכוך. בכוכים נמצא חומר קרמי המתוארך כולו למאות ה-10 לסה"נ. בגדה הצפונית של הנחל, כ-800 מ' מהכוכים, נחפר מבנה הבנוי אבנים מהוקצעות (3X2.5 מ') שהשתמר לגובה של עד שמונה נדבכים. פתח המבנה במערב והוא פונה אל המזרח; בפאה המזרחית שלו נמצא דרגש אבן בנוי.

בהרצאה זו נציג את ממצאי הסקר שנערך במקום ונדון במאפייניו הייחודיים של המכלול. על סמך הנתונים שנאספו נציע כי לפנינו מתחם התבודדות נזירי מהתקופה הביזנטית הכולל כוכי התבודדות וככל הנראה קפלה מבודדת. ייחודו של המכלול, בשונה ממנזרי הלאורה הידועים, במיקומו המבודד ובהיעדר בורות מים ומתקנים נוספים אופייניים. על כן נראה שהמתחם שימש להתבודדות נזירים בתקופות קצובות, ולא לאורך השנה, ככל הנראה בצום 40 היום. כחלק מהצעה זו נציג עדויות היסטוריות תומכות וננסה לזהות את התופעה הייחודית באזורים נוספים במצוקי מדבר יהודה.

המלכה המעונה, השאה הפרסי האכזר והמלאכים הירושלמים העצובים

יאנה צ'חנובץ (רשות העתיקות ואוניברסיטת תל אביב)

בשנת 1624 בשיראז שבפרס, בפקודתו של השאה עבאס, עונתה למוות המלכה הגאורגית קטבאן, שסירבה להתאסלם. פולחנה של המרטירית החדשה התפשט במהירות במזרח, והודות למסיונרים הקתוליים שהיו עדים למותה – גם בהודו ובמערב אירופה. סיפור הערצת המלכה המעונה, ומחקר מודרני של שרידיה הקדושים, מתרחש במרחבים העצומים בין גואה לליסבון, דרך גרמניה, סקוטלנד והמוזאון הבריטי, וככל הנראה לא פוסח גם על ירושלים. נראה שלאחרונה נתגלו גם כאן הסממנים המצביעים על קיום הפולחן של המלכה קטבאן. לפי כל הידוע לנו על תולדות הקהילה הגאורגית בארץ, נראה שיש לתארך את העדויות האלו למחצית השנייה של המאה ה-17.

קבורה ייחודית משלהי התקופה הנאוליתית הקדם קרמית

מחפירת מוצא 2018

לורן דייוויס (רשות העתיקות), מארי אנטון (המרכז הצרפתי), הגר רשף (אוניברסיטת חיפה), קובי ורדי וחמודי חליאלה (רשות העתיקות)

בחפירת הענק באתר מוצא, שהחלה באפריל 2018, נחפרו מספר שכבות משלהי התקופה הנאוליתית הקדם קרמית. שכבות אלו מכילות מספר מבנים ורצפות, חלקם מסיביים וחלקם האחר מבנים קטנים. בתוך המבנים ובחצרות נחשפו מספר רב של קבורות חלקן ראשוניות ואחרות משניות. בתרבות החומרית צור רב, והכלים הבולטים בו הם ראשי חוץ ולהבי מגל אופייניים למכלולי שלהי התקופה הקדם קרמית, כמו גם מכלול של כלי אבן ועצמות בעלי חיים.

בשטח B5 נחשפה קבורה ייחודית שנתגלתה סמוך לקיר אחד המבנים. הקיר בנוי שתי שורות אבנים גדולות ביניהן מילויי מאבנים קטנות. רצפת המבנה עשויה טיח שהשתמרתו אינה טובה. זו נגשת לקיר בחלקו המערבי, אך אינה קיימת בסביבת הקבורה. הקבורה ייחודית, וייחודה הוא נושא הרצאה זו. הקבורה נתגלתה כאמור בקצה מבנה שנחשף במרכז השטח, ובה שלושה פרטים המונחים אחד מעל השני. הקבורה הקדומה ביותר הייתה כנראה של ילד בתנוחה מכווצת אשר הופרעה על-ידי שתי הקבורות האחרות. הקבורה השנייה, גם היא ראשונית, היא של מבוגר שגילו מוערך ב-60 שנים. מעליו קבורה שלישית של נער גם הוא בתנוחה ראשונית. לאחד השלדים (המבוגר) מנחות קבורה בהן כלי שחיקה, מחרוזת המורכבת משישה חרוזים נפרדים, ושני שועלים בארטיקולציה חלקית. דוגמא של קבורה מסוג זה לא דווחה עד כה בדוחות ובאתרים אחרים.

מסכת אבן ניאוליתית חדשה מאזור דרום הר חברון

אילן חדד, רונית לופו, אמיר גנור, גדעון גולדנברג (רשות העתיקות), מירה בר-מטוס,

אבנר איילון (המכון הגיאולוגי) ועומרי ברזילי (רשות העתיקות)

בתחילת 2018 התגלתה מסכה בשדה חרוש בראש גבעה מדרום ליישוב פני-חבר (הגבעה עליה התרסק מטוסו של אסף רמון ז"ל). המסכה התגלתה באקראי ונמסרה לידי אנשי היחידה למניעת שוד עתיקות.

המסכה עשויה מאבן גיר צהבהבה-אדמדמה. חלקים ניכרים ממנה מכוסים בצמידה אפורה. אורך המסכה 18 ס"מ, רוחבה 14.5 ס"מ ועובייה כ- 2.5 ס"מ. המסכה עוצבה בקפידה ובאופן נטורליסטי. חלקה הקדמי קמור ותווי פניה כוללים שקעים לעיניים, אף ופה עם שיניים. בשולי המסכה נקדחו ארבעה חורים בהתאמה, מימין ומשמאל לעיניים וכן למעלה ולמטה בציר המרכזי של הפנים.

כדי לעמוד על אמינות הממצא ועל ההקשר בו הוא תואר נבחנו מספר משתנים, המרכזיים בהם הם :

1) נערכה סקירה ראשונית של השדה החרוש וסביבותיו במטרה לאתר ממצאים נוספים. בבחינה זו נתגלו מספר רב של כלי צור, מהם כלים אופייניים לתקופת הניאולית הקדם קראמי ב'.² בסיוע אנשי המכון הגיאולוגי נבחו ההרכב האיזוטופי של החמצן והפחמן בצמידה שעל פני המסכה. הבדיקה העלתה שמקור הצמידה בהרי יהודה. בהסתמך על נתונים אלה ניתן לקבוע כי המסכה אותנטית.

נוסף על אלה, בוצע אימות מודיעיני וחקירתי כדי לבסס את אמיתות הדיווח על מקום גילויה של המסכה והקשרה לשדה החרוש.

המסכה מאזור פני חבר מצטרפת למסכות נוספות המיוחסות לתקופה הניאוליתית הקדם קרמית ב' שנתגלו באזור דרום הר חברון-מדבר יהודה. מתוך כל המסכות המוכרות רק אחת נמצאה בהקשר ארכיאולוגי ברור (מסיכת נחל חימר). מסכה נוספת שנחשבת לממצא אותנטי היא המסכה מחורבת דומה, אשר גם כן נמצאה בשדה חרוש בו ממצאים ניאוליתיים בפאתי הכפר אל חדב (Hershman 2014: 33), גם הוא בדרום הר חברון. מציאתה של המסכה מפני-חבר מחזקת את האבחנה שאזור דרום הר חברון היה המרכז לייצור מסכות האבן בתקופה הניאוליתית הקדם קרמית ב'.

Hershman, D. 2014. *Face to Face: The Oldest Masks in the World*. Jerusalem: The Israel Museum.

מקדש רומי ופירמידה בשפלת יהודה: חידושים בחפירות חורבת מדרס

אורית פלג-ברקת (האוניברסיטה העברית בירושלים)

עד כה נערכו שתי עונות סקר ושלוש עונות חפירה מטעם משלחת האוניברסיטה העברית בחורבת מדרס שבשפלת יהודה. בעוד שהסקר אפשר להעריך את השתרעותו של האתר בתקופות היישוב השונות ולזהות אזורים פונקציונליים שונים, החפירה אפשרה מבט עומק על מונומנטים חשובים באתר מתקופות שונות ועל התרבות החומרית של תושביו. מתוצאות החפירה עולה שבתקופה ההלניסטית התקיים במקום יישוב אדומי (בעל תרבות חומרית דומה מאד לזו של מרשה הסמוכה) שפסק מלהתקיים עם הכיבוש החשמונאי, בשלהי המאה השנייה לפסה"נ. יש בכך משום חיזוק להבנה ההולכת וגוברת שלא רק היישוב העירוני, אלא גם היישוב הכפרי האדומי בשפלת יהודה נפגע וניטש בעת הזו. בנוסף, נחפר ותועד מבנה נפש מונומנטלי בראש הגבעה, בעל מסד רבוע בנוי גזית המוכתר במבנה על פירמידלי. החפירה אפשרה לשחזר את המבנה ולתארך אותו לשלהי ימי הבית השני וכן לקשור אותו עם מערכת קבורה סמוכה מצפון. מבנה זה, לצד שרידים אחרים מימי הבית השני באתר, מעידים על חשיבותו ועושרו של היישוב בעת הזו. ממצא רב חשיבות אחר הוא מקדש רומי גדול (היחיד המוכר כיום במרחב הכפרי של יהודה!), שנבנה על חורבות הכפר היהודי שהיה במקום עד לנטישתו בעקבות כישלון מרד בר כוכבא. המקדש נבנה זמן קצר לאחר המרד ומעיד ככל הנראה על התיישבות יזומה ומכוונת באזור זה שהיה בעבר אזור בעל אוכלוסייה יהודית כפרית משגשגת.

גידול חזירים בלבנט היווני-רומי: חקלאות משגשגת או טאבו?

מבט ארכיאוזואולוגי

לי פרי גל (רשות העתיקות ואוניברסיטת חיפה) ומקס פרייס (אוניברסיטת קיל)

האימפריאליזם היווני-רומי יצר פסיפס תרבותי ייחודי של קשרים בין תרבויות מקומיות וחיזויות כאחד והוביל להשפעה הדדית בדפוסים כלכליים, תרבותיים וחברתיים. באווירה זו של פלורליזציה גוברת והולכת התפתחו עמדות שונות לגבי גידול חזירים וצריכתם. באתרים מסויימים ישנן עדויות לבחירה מכוונת בחזיר כמקור מרכזי לחלבון, תוך שכלול טכניקות הגידול ושימוש בחזיר בממדים אשר לא נראו בתקופות קדומות באזור זה. מנגד, באתרים אחרים התעצם והשתרש הטאבו נגד צריכת החזיר.

מחקרים רבים נכתבו על ערש ביותו של החזיר וכן על תפוצתו באתרי הברונזה והברזל באזורנו. אך רק מעט מחקרים נתנו את הדעת לגבי השגשוג המאפיין את גידול החזיר בתקופה היוונית-רומית, על משמעויותיו השונות.

מחקר זה מתחקה אחר המכניזם של חקלאות עדרי החזירים בתקופה ההלניסטית והרומית בדרום הלבנט, מפרספקטיבה ארכיאוזואולוגית. מגוון שיטות ארכיאולוגיות, ארכיאוזואולוגיות ומורפומטריות יושמו על מכלול עצמות חזירים ממספר אתרי מפתח בישראל, ביניהם: תל דור, מרשה, בניי האומה, קשת ווילסון והרחוב הביזנטי (חניון גבעתי) בירושלים.

המידע שהתקבל שימש לשחזור מגוון הדרכים בהן גודלו חזירים, המסחר בהם, העדפות התזונה באתרים בעלי זהות תרבותית שונה, וכן עמידה על זני החזירים בתקופות אלו לעומת תקופות קודמות. במיוחד מתייחס המחקר להשפעה ארוכת הטווח של נוכחות מחנות הלגיון הרומיים בארץ והשפעתם על דפוסי כלכלה, תזונה והגדרה תרבותית. מסקנות מחקר זה שופכות אור לא רק על שחזור המגוון האתני וקורפוס האמונות והמנהגים אשר רווחו במרחב ובזמן זה בקרב אוכלוסיות דרום הלבנט, אלא גם תורמות להבנתנו לגבי תהליך שטרם נחקר דיו – תהליך ההתפשטות המאסיבי של חקלאות החזירים במהלך התקופה היוונית-רומית.

החפירה שממשיכה להניב:

חידושים ומחקרים בנושא בתי יוצר לנרות וצלמיות בית נטיף

בנימין סטורצין, עומר שלו ומורן בלילה (רשות העתיקות)

מחקר הנרות וצלמיות החרס מהטיפוס המכונה "בית נטיף", המתוארך לתקופה הרומית המאוחרת, התרחב בשנים האחרונות בזכות תגליות חדשות שנחשפו בחפירות שעורכת רשות העתיקות בסביבת בית נטיף, כחלק מפיתוח רמת בית שמש המודרנית. ראשיתו של סיפור זה במפקח אגף העתיקות המנדטורי, דמיטרי ברמכי, שלפני כ-90 שנה ערך חפירת הצלה באתר וגילה שני בורות מים אליהם נזרקו נרות וצלמיות חרס, לצד תבניות אבן ששימשו להכנתם, עדות לקיומו של בית יוצר סמוך. מאז הפכו הנרות והצלמיות למוקד למחקרים רבים: הפן האומנותי נחקר על ידי אבי-יונה והטיפולוגי על ידי זוסמן וליכטנברגר, שלאחרונה פרסמו את הקורפוס המלא של הצלמיות. יחד עם זאת, מיקומה המדויק של חפירת ברמכי אבד, ומחקר בתי היוצר של הנרות והצלמיות דעך. לפני מספר שנים נחשפה בחורבת שומיילה, הממוקמת מצפון לבית נטיף, וילה רומית ובה בית יוצר לנרות וצלמיות הדומים לטיפוסים שהתגלו בעבר. ממצא זה העלה את האפשרות לקיומם של מספר בתי יוצר שהתמחו באותם הטיפוסים. בשנה האחרונה נמצאו מחדש בורות המים המקוריים של ברמכי, ואיתם מכלולים נוספים של נרות וצלמיות המרחיבים את המגוון האיקונוגרפי המוכר עד כה, לצד האפשרות לבחון מחדש את ההקשר האדריכלי והסטריגרפי של הבורות, ולהציע שגם כאן בית היוצר פעל במסגרת של וילה. בהרצאה זו נציג באופן ראשוני את המחקרים שליוו את מכלול "בית נטיף" מאז התגלית הראשונה ועד לתגליות החדשות.